

DOROTA ROSIŃSKA

Sosnowiec

Struktura wyznaniowa ludności Zagłębia Dąbrowskiego do 1914 roku

Słowa kluczowe: Zagłębie Dąbrowskie, struktura wyznaniowa, XIII–XIX wiek

Key words: Dąbrowa Coal Basin, religious structure, 13th–19th cent.

Streszczenie: Artykuł przedstawia strukturę wyznaniową ludności Zagłębia Dąbrowskiego w okresie od średniowiecza do 1914 r. Do połowy XIX wieku ludność miała charakter dwuwyznaniowy – dominowali katolicy, a mniejszość stanowili żydzi. Rozwój górnictwa węgla kamiennego, hutnictwa i przemysłu w regionie spowodował napływ ludności. W połowie XIX wieku w regionie pojawili się protestanci i prawosławni, a przed 1914 r. mariawici. Przybycie ewangelików było związane z rozwojem gospodarczym, prawosławnych z administracją państwową, a mariawitów z wystąpieniem części ubogiej ludności z Kościoła Rzymskokatolickiego i wstąpieniem do nowego Starokatolickiego Kościoła Mariawitów.

Abstract: The article presents the religious structure of the population of the Dąbrowa Coal Basin between the Middle Ages and 1914. Until the mid-nineteenth century, its population was bi-religious, with a preponderance of Roman Catholics and Jews in a minority. The development of black coal mining, metallurgy and industry in the region brought a population influx. In the mid-nineteenth century, Protestants and Orthodox Christians arrived in the region, and were by 1914 joined by Mariavites. The arrival of Evangelical Christians was related to economic growth; of Orthodox Christians – to the state administration; and of Mariavites – to the fact that some of the poor left the Roman Catholic Church and joined the new Old Catholic Mariavite Church.

Zagłębie Dąbrowskie jako region ukształtowało się w drugiej połowie XIX wieku w następstwie rozwoju górnictwa węgla kamiennego, hutnictwa żelaza oraz cynku, a także sieci kolejowej. Dotychczas brak w literaturze naukowej

jednoznacznie przyjętego zasięgu terytorialnego regionu. Najwłaściwszym wydaje się jego utożsamienie z obszarem powiatu będzińskiego w granicach z lat 1885–1926.

Podstawę opracowania tematu stanowią źródła drukowane oraz archiwalia proveniencji państwowej i kościelnej. Zawierają one dane statystyczne dotyczące ludności oraz struktury wyznaniowej w odniesieniu do powiatu będzińskiego.

W średniowieczu wśród mieszkańców późniejszego Zagłębia Dąbrowskiego dominowali chrześcijanie. Prawdopodobnie na początku XIII wieku pojawili się żydzi. Wspomina o nich dokument księcia opolskiego Kazimierza I z 1226 r. dotyczący między innymi Siewierza¹. Brak jednak innych źródłowych wzmianek o osadnictwie żydowskim na obszarze późniejszego regionu w średniowieczu. Można jedynie przypuszczać, że kupcy i rzemieślnicy wyznania mojżeszowego mieszkali w niektórych miastach lub na ich przedmieściach. Z uwagi na położenie na ważnym szlaku handlowym prowadzącym z Wrocławia do Krakowa może osiedlili się oni na przedmieściach Będzina w XV wieku². Jeżeli wyznawcy judaizmu mieszkali w zachodniej części późniejszego regionu, to wraz z kupieniem Czeladzi, Siewierza i okolicznych wsi w 1443 r. przez biskupa krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego od księcia cieszyńskiego Waclawa I i utworzeniem Księstwa Siewierskiego musieli oni opuścić ten obszar, bowiem ludność chrześcijańska wymogła na biskupach krakowskich zakaz ich pobytu z uwagi na konkurencję, jaką stanowili dla nich w handlu i rzemiośle. W 1519 r. obszar Księstwa Siewierskiego został powiększony przez przyłączenie Koziegłówek i okolicznych wsi, zakupionych przez biskupa Jana Konarskiego od Krystyna Koziegłowskiego.

Ludność chrześcijańska we wsiach, a także w znacznej liczbie w miastach późniejszego Zagłębia Dąbrowskiego trudniła się rolnictwem. Obok niego część mieszczan wyznania katolickiego utrzymywała się z handlu i rzemiośla, które stanowiły podstawowe źródło dochodów wyznawców judaizmu.

W połowie XVI wieku dotarły do Zagłębia Dąbrowskiego nowe prądy religijne. Zachodnia część późniejszego regionu, która wchodziła w skład Księstwa Siewierskiego, z uwagi na władanie nią przez biskupów krakowskich nie została nimi ogarnięta (reformacja). Istnieją jednak wzmianki o „heretykach” pochodzące z lat 1550, 1573, 1638 i 1785. Byli to początkowo prawdopodobnie wyznawcy kalwinizmu lub arianizmu, a później luteranizmu. Wiadomości dotyczą Czeladzi, Psar, Sarnowa i Warężyna. W 1665 r. dwie rodziny luterskie mieszkały

¹ F. Rosenthal, *Najstarsze osiedla żydowskie na Śląsku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” (dalej: BŻIH), nr 2 (34), 1960, s. 7-8.

² M. Kantor-Mirski, *Z przeszłości Zagłębia Dąbrowskiego i okolic. Szkice monograficzne*, t. 1, Sosnowiec 1931, s. 77; W. Błaszczuk, *Będzin przez wieki*, Poznań 1982, s. 733.

w Psarach, w 1721 r. jedna w Warężynie, a w 1748 r. jedna w Sarnowie. W latach 1784–1785 przebywał w Czeladzi luteranin³.

Natomiast we wschodniej części regionu należącej do województwa krakowskiego protestantyzm ogarnął wówczas prawdopodobnie znaczną liczbę ludności. Kalwinizm, a od 1562 r. arianizm został przyjęty najpierw przez część właścicieli miast i dóbr ziemskich, a później przez zamieszkałą w nich ludność. Około 1557 r. w Kromoławie i przed 1571 r. we Włodowicach, gdy właścicielami obu miast była rodzina krakowskich kupców Bonerów, większość ich mieszkańców przeszła na protestantyzm. Od 1560 r. także wśród mieszczan Będzina dominowali arianie. Na przełomie XVI i XVII wieku pod presją wznoszącej się kontrreformacji liczba protestantów zaczęła maleć, a po wygnaniu braci polskich z Rzeczypospolitej w 1658 r. we wschodniej części regionu prawdopodobnie wśród chrześcijan pozostali prawie wyłącznie wyznawcy religii rzymskokatolickiej⁴.

Pierwsze wzmianki o wyznawcach judaizmu w Będzinie pochodzą z 1564 r. Prawdopodobnie na przełomie XVI i XVII wieku powstało skupisko ludności żydowskiej w Żarkach. W XVII–XVIII wieku liczba osób wyznania mojżeszowego we wschodniej części regionu rosła. W 1747 r. biskup Andrzej Stanisław Kostka Załuski wydał edykt zabraniający żydom osiedlania się i prowadzenia działalności gospodarczej w Księstwie Siewierskim, który potwierdzał prawdopodobnie wcześniejszy stan prawny. Wyznawcy judaizmu mieli prawo przejazdu przez państwo biskupie z Rzeczypospolitej na Śląsk oraz handlu na jarmarkach. W 1792 r. edykt biskupi potwierdził król Stanisław August Poniatowski, wydając przywileje dla Czeladzi, Koziegłów i Siewierza. W 1765 r. na podstawie ustawy sejmowej przeprowadzono spis żydów w Polsce. Jego wyniki, choć niepewne, zawierają pierwsze dane liczbowe dotyczące ludności wyznania mojżeszowego. Ogółem mieszkało wówczas we wschodniej części regionu 1196 żydów, których

³ J. Kiryk, J. Rajman, *Miasta ziemi siewierskiej*, w: *Siewierz. Czeladź. Koziegłowy. Studia i materiały z dziejów Siewierza i Księstwa Siewierskiego*, red. F. Kiryk, Katowice 1994, s. 369-370; J. Krukowski, *Oświata i szkolnictwo*, w: *Siewierz...*, s. 565.

⁴ M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, t. 2, Warszawa 1885, s. 146, 179; W. Błaszczyk, *Będzin...*, s. 739, 793; *Encyklopedia Powszechna*, wyd. S. Orgelbrand, t. 16, Warszawa 1864, s. 135; t. 27, Warszawa 1867, s. 458; M. Kantor-Mirski, *Z przeszłości...*, t. 1, s. 55-56; t. 3, Sosnowiec 1933, s. 52, 154; J.J. Kopeć, *800-lecie Parafii pod wezwaniem św. Mikołaja biskupa wyznawcy w Kromoławie*, Kromołów 1993, s. 27-30; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1, Warszawa 1880, s. 166; t. 4, Warszawa 1883, s. 694; t. 13, Warszawa 1893, s. 714; J. Wiśniewski, *Diecezja częstochowska. Opis historyczny kościołów i zabytków w dekanatach będzińskim, dąbrowskim, sączewskim, zawierckim, żareckim oraz parafii Olsztyn, Mariówka Opoczyńska* 1936, s. 20-21, 166, 367-368, 374, 399; tenże, *Włodowice. Szkic historyczny miasta i kościoła, Mariówka Opoczyńska* 1937, s. 4; „Przegląd Katolicki” nr 3 (20 stycznia), 1876, s. 42-43.

największymi skupiskami były: Będzin (446 wyznawców judaizmu), Żarki (418), Kromolów (105), Modrzejów (25) i Mrzygłód (52)⁵.

Pierwsze dane statystyczne dotyczące liczby ludności oraz struktury wyznaniowej na obszarze późniejszego regionu pochodzą z 1787 r. Na polecenie władz kościelnych przeprowadzono wtedy spis mieszkańców diecezji krakowskiej, ale jego wyniki budzą wątpliwości, co powoduje, że należy je traktować jako przybliżone. Według spisu w Modrzejowie nie mieszkali wyznawcy judaizmu, a według innych źródeł było ich 42. Znajduje to potwierdzenie w świetle spisu z 1765 r.⁶

Prawdopodobnie w regionie w 1787 r. mieszkało 37 073 katolików (którzy stanowili 96,7% ogółu ludności), 3 protestantów (blisko zero procent) i 1277 żydów (3,3%). Na obszarze Księstwa Siewierskiego struktura wyznaniowa ludności była nieznacznie odmienna. Katolicy stanowili aż 99,9% mieszkańców. W części regionu należącej do województwa krakowskiego spis wykazał jednego protestanta w Będzinie i jednego we Włodowicach. Mieszkało w niej 1267 wyznawców judaizmu, a największymi ich skupiskami były: Żarki (575 osób), Będzin (250), Mrzygłód (61) i Ciągowice (51). Mimo ograniczeń prawnych w Księstwie Siewierskim żyło 11 innowierców. Jeden protestant mieszkał w Rogoźniku, a po pięciu żydów w Ujejscu i Żeleśławicach. Ludność miast zachodniej części regionu (Czeladź, Koziegłowy, Siewierz) była katolicka, a we wschodniej znaczny odsetek wśród mieszkańców stanowili wyznawcy judaizmu: w Żarkach (42,2%), Modrzejowie (37,5%) i Będzinie (25,6%), a niższy w Mrzygłodzie (6,0%), Włodowicach (4,7%) i Kromolowie (2,8%). Jednak znaczna liczba osób wyznania mojżeszowego mieszkała na przedmieściach⁷.

⁵ A. Czuczynski, *Spis Żydów województwa krakowskiego z r. 1765*, w: *Archiwum Komisji Historycznej* (dalej: AKH), t. 8, Kraków 1898, s. 413-414, 417-418; M. Horn, *Regesty dokumentów i ekscerpty z Metryki Koronnej do historii Żydów w Polsce 1697-1795*, t. 1 *Czasy saskie (1697-1763)*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1984, s. 11; t. 2 *Rządy Stanisława Augusta (1764-1795)*, cz. 1 (1764-1779), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1988, s. 33-34; cz. 2 (1780-1794), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1988, s. 25-26; *Lustracja województwa krakowskiego 1564 r.*, cz. 1, wyd. J. Małecki, Warszawa 1962, s. 252; W. Jaworski, *Żydowskie gminy wyznaniowe w Zagłębiu Dąbrowskim*, „BŻIH”, nr 1-2 (145-146), 1988, s. 131; tenże, *Żydzi w Zagłębiu Dąbrowskim do 1939 roku*, „Zeszyty Zagłębiowskie”, nr 2, 1986, s. 33; A. Leszczyński, *Zarys dziejów żareckich Żydów (1741-1942)*, w: *Szkice z dziejów Żarek*, red. H. Rola, Katowice 1984, s. 51.

⁶ *Materiały do słownika historyczno-geograficznego województwa krakowskiego w dobie sejmu czteroletniego (1788-1792)*, z. 2, red. W. Semkowicz, Warszawa-Wrocław-Kraków 1960, s. 187; A. Czuczynski, *Spis...*, s. 414.

⁷ A. Kleczyński, *Spis ludności diecezji krakowskiej z r. 1787*, w: *Archiwum Komisji Historycznej*, t. 7, Kraków 1894, s. 321-322, 349-354, 360-361, 356-369; B. Kumor, *Spis ludności diecezji krakowskiej prymasa Michała Jerzego Poniatowskiego z 1787 roku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 37, Lublin 1978, s. 384-385, 393-394, 397-399; *Materiały...*, z. 2, s. 187.

Po okresie reformacji, gdy część katolików przeszła na kalwinizm, a później arianizm, ludność późniejszego Zagłębia Dąbrowskiego w czasach nowożytnych miała charakter dwuwyznaniowy z dominacją katolików nad żydami. W XVIII wieku nieliczni wyznawcy judaizmu w regionie zmienili religię na rzymskokatolicką. Dla przykładu: w Chruszczobrodzie w 1763 r. ochrzczono kobietę, w Ciągowicach w 1781 r. przyjął chrzest mężczyzna. W Grodźcu w 1758 r. ochrzczono kobietę, a w 1783 r. 2 mężczyzn. W Kromołowie w 1707 r. przyjęły chrzest 3 kobiety, w 1756 r. mężczyzna, w 1761 r. kobieta, a w 1769 r. 4 mężczyzn. W Leśniowie w 1746 r. ochrzczono kobietę, a w 1764 r. kobietę i mężczyznę⁸. Być może te przypadki konwersji miały związek z rozwijającym się w drugiej połowie XVIII wieku w Rzeczypospolitej frankizmem, a w części wynikały z zawierania małżeństw z katolickimi partnerami.

Struktura społeczno-zawodowa ludności chrześcijańskiej na obszarze późniejszego Zagłębia Dąbrowskiego w czasach nowożytnych w porównaniu ze średniowieczem nie uległa zasadniczej zmianie. Większość katolików mieszkających we wsi stanowili chłopcy, a stosunkowo nieliczni byli rzemieślnicy i wyrobnicy. Także w miastach znaczny był udział trudniących się uprawą roli. W Będzinie w 1789 r. rolnicy stanowili 33,6% chrześcijan, rzemieślnicy 46,6%, wyrobnicy 16%, a pozostali 3,8%. W Czeladzi w 1790 r. udział rolników wśród mieszczan wynosił 52,3%, rzemieślników 17,1%, handlarzy 6,7%, wyrobników 18,7%, a innych 5,2%. W Koziegłowach w 1792 r. rolnicy stanowili 17,2% mieszkańców, rzemieślnicy 41,0%, handlarze 25,0%, wyrobnicy 14,8%, a pozostali 2,0%. W Czeladzi, Koziegłowach i Siewierzu, gdzie nie mieszkali wyznawcy judaizmu, znaczący udział wśród mieszkańców posiadali kupcy. Natomiast w miastach zamieszkałych przez ludność żydowską ona dominowała w tej gałęzi gospodarki, szczególnie w Będzinie, Kromołowie, Modrzejowie i Żarkach. Żydzi obok handlu utrzymywali się z rzemiosła⁹.

Po upadku Rzeczypospolitej w 1795 r. i włączeniu późniejszego Zagłębia Dąbrowskiego do Królestwa Pruskiego w granicach prowincji Nowy Śląsk władze państwowe starały się ograniczyć liczbę wyznawców judaizmu. W 1800 r. Fryderyk Wilhelm III wydał zarządzenie, w którym zezwolono na pozostanie tylko żydom mieszkającym przed zajęciem tego obszaru przez Prusy. Utrzymano jednocześnie zakaz osiedlania się ludności żydowskiej na obszarze byłego Księstwa Siewierskiego¹⁰.

⁸ M. Kantor-Mirski, *Z przeszłości...*, t. 2, Sosnowiec 1932, s. 58-59; J. Wiśniewski, *Diecezja...*, s. 53, 63, 129, 192, 512, 516-517.

⁹ *Materiały...*, z. 1, red. W. Semkowicz, Kraków 1939, s. 5, 39, 106; z. 2, s. 146, 187, 192, 277, 327, 360.

¹⁰ J. Czempas, *Żydzi na Nowym Śląsku (1795-1807)*, Katowice 1990, s. 8, 12; W. Jaworski, *Żydzi...*, s. 33.

W 1807 r. późniejszy region znalazł się w granicach Księstwa Warszawskiego, a w 1815 r. Królestwa Polskiego. Wraz z rozwojem górnictwa węgla kamiennego i galmanu, hutnictwa żelaza i cynku oraz związanego z nimi przemysłu zaczęła napływać do niego od początku XIX wieku ludność żydowska w poszukiwaniu poprawy warunków materialnych¹¹. Napotkała ona jednak formalne bariery. Postanowienie Namiestnika Królestwa Polskiego z 1823 r. wprowadzało zakaz zamieszkiwania wyznawców judaizmu we wsiach w odległości 21 kilometrów od granicy z Austrią i Prusami, co dotyczyło większości obszaru regionu. Wyjątek stanowili ci, którzy uprawiali ziemię lub posiadali stałe źródło utrzymania – rzemieślnicy i służba domowa. W 1836 r. Rada Administracyjna Królestwa Polskiego zabroniła przenoszenia się osób wyznania mojżeszowego z głębi kraju do pasa granicznego. Ukaz carski z 1843 r. nakazywał wysiedlenie ludności żydowskiej z 50-kilometrowego pasa wzdłuż granicy z Cesarstwem Austriackim i Królestwem Pruskim. Ograniczono także jej możliwości zarobkowania. Kodeks górniczy z 1818 r. zabraniał wyznawcom judaizmu prowadzenia robót górniczych oraz utrzymywania karczem i szynków w pobliżu hut i kopalń, aby przeciwdziałać pijaństwu zatrudnionych. W kopalniach mogli pracować tylko jako robotnicy dniówkowi, a nie stali. Ukazy carskie z lat 1844 i 1846 wprowadzały zakaz produkcji i sprzedaży trunków przez osoby wyznania mojżeszowego we wsiach. Rada Administracyjna Królestwa Polskiego w 1850 r. zabroniła zajmowania się przez nie rzeźnictwem we wsiach, a w 1853 r. także zamieszkiwania w nich, w karczmach, szynkach, gorzelniach i browarach. Ograniczenia te były omijane przez ludność żydowską. Na mocy ukazu carskiego z 1862 r. została ona zrównana w prawach z chrześcijanami, z wyjątkiem prowadzenia kopalń. Zakaz ten wprowadziła ustawa rosyjska z 1892 r.¹²

W pierwszej połowie XIX wieku liczba ludności wyznania mojżeszowego w późniejszym Zagłębiu Dąbrowskim rosła. Utrzymało się prawo zakazujące osiedlania się jej w zachodniej części regionu, wzmacniane przez zarządzenia

¹¹ Zob. W. Długoborski, *Więź ekonomiczna między Zagłębiami Górnośląskim a Dąbrowskim w epoce kapitalizmu (do 1877 roku)*, Katowice 1972; N. Gąsiorowska, *Górnictwo i hutnictwo w Królestwie Polskim 1815–1830*, Warszawa 1963; J. Jaros, *Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnośląskim do 1914 roku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965; J. Jedlicki, *Nieudana próba kapitalistycznej industrializacji. Analiza państwowego gospodarstwa przemysłowego w Królestwie Polskim w XIX w.*, Warszawa 1964; tenże, *O efektywności państwowych inwestycji w Królestwie Polskim*, w: *Ekonomika górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim 1831–1864*, Warszawa 1958; R. Kołodziejczyk, *Piotr Steinkeller. Kupiec i przemysłowiec 1799–1854*, Warszawa 1963.

¹² A. Eisenbach, *Mobilność terytorialna ludności żydowskiej w Królestwie Polskim*, w: *Społeczeństwo Królestwa Polskiego*, t. 2, red. W. Kula, Warszawa 1966, s. 221–223, 226, 235–237, 239–240; J. Jaros, *Wiadomości o Żydach czynnych w polskim przemyśle węglowym*, „BŻIH”, nr 3 (35), 1960, s. 92.

z lat 1823–1843. Brak wzmianek o wyznawcach judaizmu mieszkających w Czeładzi, Koziegłowach i Siewierzu do połowy XIX wieku. Natomiast w sześciu miastach wschodniej części Zagłębia Dąbrowskiego ich liczba szybko się zwiększała (Tabela 1 i 2). W 1827 r. mieszkały w nich 1553 osoby wyznania mojżeszowego, w 1849 r. – 4391, a w 1857 r. – 5324. Udział ludności żydowskiej wśród ogólnej liczby mieszczan w regionie wynosił odpowiednio: 18,5%, 42,6% i 47,1%. W latach 1827–1857 liczba wszystkich mieszkańców miast wzrosła o 34,4%, a osiadłych w nich żydów aż o 242,8%. W Będzinie wzrost liczby wyznawców judaizmu w tym okresie wyniósł 358,8%, w Kromołowie 330,8%, a w Modrzejowie 506,8%. Największymi skupiskami ludności żydowskiej w pierwszej połowie XIX wieku w regionie były Będzin i Żarki. W Będzinie, Modrzejowie i Żarkach stanowiła ona wówczas ponad połowę mieszkańców¹³. W świetle dostępnych źródeł nie jest możliwe określenie liczby osób wyznania mojżeszowego mieszkających we wsiach. Można przypuszczać, że była ona niewielka. Wynikało to z tradycyjnego sposobu zarobkowania i obowiązujących ograniczeń prawnych.

Rozwijające się górnictwo i przemysł potrzebowały wykwalifikowanej siły roboczej, której nie było w pierwszej połowie XIX wieku w regionie. Prawdopodobnie już w 1825 r. przybyli pierwsi wykwalifikowani robotnicy i przedstawiciele kadry inżynieryjno-technicznej z Prus. W 1838 r. sprowadzono 128 górników z kopalń rud ołowiu i srebra z Saksonii do Dąbrowy (obecnie Dąbrowa Górnicza), z których część opuściła osadę w 1846 r. w związku z kryzysem gospodarczym. Większość przybyszów z Królestwa Pruskiego była prawdopodobnie wyznania ewangelicko-augsburskiego. W 1857 r. w miastach Zagłębia Dąbrowskiego mieszkało 35 protestantów, w tym w Będzinie – 8, w Koziegłowach – 1, w Kromołowie – 9 i w Żarkach – 17. W Będzinie byli to prawdopodobnie technicy i ich rodziny zatrudnieni w okolicznych kopalniach i hutach. Ewangelicy w Kromołowie i Żarkach osiedlili się w związku z rozwojem w obu miastach zakładów włókienniczych, a w drugim także mechanicznych. Wówczas pojawili się także protestancy przemysłowcy i właściciele majątków ziemskich. Uwzględniając osiadłych we wsiach ewangelików, można przypuszczać, że w połowie XIX wieku mieszkało ich w regionie kilkudziesięciu¹⁴.

¹³ Zob. Tabela 1.

¹⁴ *Kalendarz wydany przez Obserwatorium Astronomiczne Warszawskie na rok zwyczajny 1858*, Warszawa 1858, s. 127, 130, 131, 137; *Dąbrowa Górnicza. Zarys rozwoju miasta*, red. W. Długoborski, Katowice 1976, s. 39, 64; M. Kantor-Mirski, *Z przeszłości...*, t. 1, s. 262; E. Kneifel, *Die evangelisch augsburgischen Gemeiden in Polen 1555–1939. Eine Parochialgeschichte in Einzeldarstellungen*, München b.r., s. 238; K. Piesowicz, *Zakłady górnicze w Sielcach (Monografia przemysłu dworskiego w połowie XIX w.)*, w: *Ekonomika górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim 1840–1910*, Warszawa 1961, s. 173–174; R. Kołodziejczyk, *Zakłady budowy maszyn w Żarkach – przyczynek do działalności Piotra Steinkellera*,

Tabela 1. Ludność miast wschodniej części późniejszego Zagłębia Dąbrowskiego w latach 1808–1857

Miasto	1808		1827		1849		1857	
	chrześcijanie	żydzi	chrześcijanie	żydzi	chrześcijanie	żydzi	chrześcijanie	żydzi
Będzin	750	453	1 629	527	1 799	2 169	1 642	2 418
Kromolów	629	58	1 313	120	1 419	545	927	517
Modrzejów	?	?	255	59	60	310	111	358
Mrzygłód	623	58	942	92	1 063	272	1 038	315
Włodowice	815	45	847	53	901	133	960	172
Żarki	?	?	1 871	702	671	962	1303	1 544

Źródła: dla 1808 r. – B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX. Studium statystyczne*, Warszawa 1930, s. 29, 52; dla 1827 r. – F. Rodecki, *Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*, Warszawa 1830, s. 4; dla 1849 r. – M.J. Wiślicki, *Opis Królestwa Polskiego pod względem historycznym, statystycznym, fabrycznym, handlowym, zwyczajowym i obyczajowym*, t. 2, Warszawa 1850, s. 85; dla 1857 r. – *Kalendarz wydany przez Obserwatorium Astronomiczne Warszawskie na rok zwyczajny 1858*, Warszawa 1858, s. 127, 128, 130, 131, 132, 134, 136, 137.

Tabela 2. Struktura wyznaniowa ludności miast wschodniej części późniejszego Zagłębia Dąbrowskiego w latach 1808–1857 (w %)

Miasto	1808		1827		1849		1857	
	chrześcijanie	żydzi	chrześcijanie	żydzi	chrześcijanie	żydzi	chrześcijanie	żydzi
Będzin	62,3	37,7	75,6	24,4	45,3	54,7	40,4	59,6
Kromolów	91,6	8,4	91,6	8,4	72,3	27,7	64,2	35,8
Modrzejów	?	?	81,2	18,8	16,2	83,8	23,7	76,3
Mrzygłód	91,5	8,5	91,1	8,9	79,6	20,4	76,7	23,3
Włodowice	94,8	5,2	94,1	5,9	87,1	12,9	84,8	15,2
Żarki	?	?	72,7	27,3	41,1	58,9	45,8	54,2

Źródła: zob. Tabela 1.

„Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 21, Poznań 1960, passim; S. Kowalska, *Zagadnienie siły roboczej w górnictwie i hutnictwie rządowym w Królestwie Polskim*, w: *Ekonomika górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim 1831–1864*, Warszawa 1958; D. Rosińska, *Kościół protestancki w Zagłębiu Dąbrowskim (do 1914 roku)*, „Studia Historyczne” z. 2, Kraków 2010, s. 135–141.

Spisy ludności z lat 1808–1857 nie uwzględniały wojska. Według nich nie mieszkali w miastach regionu wyznawcy prawosławia. W Będzinie w 1850 r. zakwaterowano żołnierzy i oficerów 46 Pułku Kozaków Dońskich¹⁵. W związku z budową linii kolei warszawsko-wiedeńskiej oraz uruchomieniem stacji w Granicy (obecnie Maczki – dzielnica Sosnowca) w 1848 r. i w Sosnowcu w 1859 r. w obu osadach zlokalizowano komory celne i oddziały straży granicznej, których personel stanowili głównie prawosławni. W związku z tym można przypuszczać, że mieszało ich wówczas w regionie kilkuset.

W połowie XIX wieku ludność późniejszego Zagłębia Dąbrowskiego miała charakter wielowyznaniowy. Dominowali wśród niej katolicy, którzy stanowili prawdopodobnie ponad 90% mieszkańców, a mniej liczni byli wyznawcy judaizmu – około 8%. Stosunkowo nieliczne były grupy prawosławnych i ewangelików. Ludność katolicka trudniła się, podobnie jak we wcześniejszych okresach, głównie rolnictwem, a w części rzemiosłem i handlem. Praca najemna w rodzącym się górnictwie i przemyśle była podejmowana przez chłopów oraz stale przez biedotę miejską. Ludność wyznania mojżeszowego zajmowała się głównie handlem i rzemiosłem, przy czym w związku z rozwojem przemysłu fabrycznego liczba rzemieślników zaczęła maleć. Wielcy kupcy w połowie XIX wieku zaczęli inwestować w przemyśle. Tylko część biedoty żydowskiej podejmowała pracę w kopalniach i hutach, a w większości zatrudniała się w przedsiębiorstwach handlowych i rzemieślniczych należących do współwyznawców¹⁶. Żydzi pełnili funkcje usługowe na rzecz dominującej liczebnie ludności chrześcijańskiej. Ewangelicy w regionie to w większości wykwalifikowani robotnicy i kadra inżynieryjno-techniczna napływająca z Prus, a nieliczni byli przemysłowcami i właścicielami majątków ziemskich. Wśród prawosławnych dominowali wówczas w Zagłębiu Dąbrowskim wojskowi i urzędnicy administracji państwowej.

Równouprawnienie wyznawców judaizmu 5 czerwca 1862 r. oraz zniesienie pańszczyzny i uwłaszczenie chłopów 2 marca 1864 r. umożliwiło swobodną migrację ludności w Królestwie Polskim. Oba akty prawne odegrały szczególną rolę w dziejach Zagłębia Dąbrowskiego, którego większość obszaru znajdowała się w strefie przygranicznej, a w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku stała się jednym z największych ośrodków górniczo-przemysłowych na ziemiach polskich¹⁷.

¹⁵ Archiwum Państwowe w Katowicach (dalej: APKat), Akta miasta Będzina (dalej: AmBędz), sygn. 20, 21, b.p.; zob. D. Rosińska, *Struktura Kościoła prawosławnego w Zagłębiu Dąbrowskim do I wojny światowej*, „Świętokrzyskie Studia Archiwalno-Historyczne”, tom X (2021), s. 79-93.

¹⁶ A. Eisenbach, *Mobilność...*, s. 235-237; J. Jaros, *Wiadomości...*, s. 90; W. Jaworski, *Żydzi...*, s. 34-35; K. Piesowicz, *Zakłady...*, s. 160, 212.

¹⁷ Zob. K. Bajer, *Przemysł włókienniczy na ziemiach polskich od początku XIX w. do 1939 r.*, Łódź 1958; W. Długoborski, *Więź ekonomiczna...*; N. Gąsiorowska, *Górnicy i hutnicy*

Zniesienie ograniczeń zamieszkiwania ludności żydowskiej spowodowało osiedlanie się jej w miastach i wsiach byłego Księstwa Siewierskiego. Z 1864 r. pochodzi pierwsza wzmianka o żydach w Siewierzu. W 1867 r. mieszkało już w mieście 59 wyznawców judaizmu, w Czeladzi – 62, a w Koziegłowach – 43¹⁸.

Dane statystyczne dotyczące liczby i struktury wyznaniowej ludności regionu w 2 połowie XIX i na początku XX wieku są obciążone błędami wynikającymi ze sposobu przeprowadzenia spisów, dlatego należy traktować je jako wartości przybliżone. Spisy zostały sporządzone przez rosyjską administrację państwową (1867–1913) i władze rzymskokatolickiej diecezji kielecko-krakowskiej (1864, 1879)¹⁹. Kompletne wyniki spisu powszechnego Cesarstwa Rosyjskiego z 1897 r. w odniesieniu do ówczesnego powiatu będzińskiego nie są dostępne w polskich archiwach i bibliotekach. Źródła statystyczne nie uwzględniają liczby wojska, której ujęcie zwiększyłoby populację wyznawców prawosławia. Uprzemysłowiona i zurbanizowana część Zagłębia Dąbrowskiego na przełomie XIX i XX wieku była miejscem olbrzymiego ruchu migracyjnego ludności, co również powoduje ograniczenie możliwości przeprowadzenia dokładnej analizy demograficznej.

W latach 1864–1891 ludność Zagłębia Dąbrowskiego zachowała charakter dwuwyznaniowy (Tabele 3 i 4). Dominowali katolicy (około 90%), a mniejszość stanowili żydzi (około 10%). Wierni pozostałych kościołów i związków wyznaniowych byli wówczas niewielką grupą. Ogólna liczba mieszkańców regionu wzrosła w tym okresie o 76,3%, przy czym katolików o 79,5%, a wyznawców judaizmu o 51%. Pracę w kopalniach węgla kamiennego, hutach i fabrykach podejmowała głównie biedna ludność katolicka z okolicznych wsi, w mniejszym stopniu spoza regionu. Jednocześnie zwiększyły się możliwości rozwoju handlu i rzemiosła, w których dominowała ludność żydowska. Imigracja spoza Zagłębia

w Królestwie Polskim 1864–1866, Warszawa 1957; J. Jaros, *Historia górnictwa...*; J. Jedlicki, *Nieudana próba...*; J. Jezierski, *Niektóre problemy rozwoju hutnictwa żelaznego w Królestwie Polskim (1864–1910)*, w: *Ekonomika... 1864–1910*, Warszawa 1961; M. Orłowski, *Żelazny przemysł hutniczy na ziemiach polskich do roku 1914*, Warszawa 1931.

¹⁸ APKat, Akta gminy Siewierz (dalej: AgSiew), sygn. 100, s. 6-7; Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁódź), Rząd Gubernialny Piotrkowski (dalej: RGP) – Wydział Administracyjny (dalej: Adm), sygn. 47, s. 3-7, 99a-101a; 48, passim; 137, passim.

¹⁹ Diecezja krakowska w latach 1842–1882 nosiła nazwę kielecko-krakowskiej. Ponieważ obejmowała ona część ziem zaboru austriackiego i rosyjskiego, władze carskie w latach 1834–1835 i 1842–1882 nadały swej części autonomię kościelną, mianując samodzielnego administratora apostolskiego w Kielcach. Władze diecezjalne corocznie sporządzały spisy parafian, w których uwzględniano wyznawców innych religii. Publikowano je następnie w elenchusach. Statystykę kościelną traktować należy jako wartość przybliżoną, gdyż proboszczowie/administratorzy parafii często zaniżali liczbę innych wyznawców.

Dąbrowskiego była ograniczona możliwością zdobycia źródeł utrzymania. Pracę uzyskiwali w większości chłopci małorolni lub bezrolni, w dużej części dochodzący do pracy z okolicznych wsi. Gwałtowny proces urbanizacji był charakterystyczny tylko dla niektórych ośrodków w regionie: późniejszej Dąbrowy Górniczej, Myszkowa, Sosnowca i Zawiercia. Obok lokalizacji w nich przedsiębiorstw ważną rolę odegrało położenie przy linii kolei warszawsko-wiedeńskiej.

Tabela 3. Ludność w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1864–1913 według wyznania religijnego

Religia	1864	1867	1889	1891	1898	1906	1909	1911	1913
rzymsko-katolicka	71 278	76 906	121 466	127 915	209 146	249 568	285 243	333 715	354 629
mojżeszowa	9 046	7 931	12 923	13 654	24 710	46 289	57 398	53 632	71 964
prawosławna	228	93	112	148	822	3 082	5 906	4 258	4 428
inne		–	237	313	–	35		2 346	2 033
ewangelickie		324			1 324	8 112	10 816	13 809	16 148

Źródła: dla 1864 r. – *Elenchus universi venerabilis cleri saecularis et regularis eius partis Dioecesis Kielcenso-Cracoviensis que in Regno Poloniae sita est. Pro anno Domini 1864*, b.m.r., s. 26-29, 31, 34-38; dla 1867 r. – Archiwum Państwowe w Łodzi, Rząd Gubernialny Piotrkowski – Wydział Administracyjny, sygn. 137, s. 49 (bez gminy Kromolów); dla 1889 r. – *Obzor Pietrkowskiej Gubernii za 1889 god*, Piotrków 1890, s. 20; dla 1891 r. – *Obzor Pietrkowskiej Gubernii za 1891 god*, Piotrków b.r., s. 23; dla 1898 r. – Archiwum Diecezjalne w Kielcach, Wykazy statystyczne wg dekanatów (1899–1909), sygn. OD-9/14, s. 8; dla 1906 r. – *Trudy Warszawskiego Statistycznego Komiteta*, wydanie XXVI, Warszawa 1906, s. 38; dla 1909 r. – *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1913*, red. W. Grabski, Warszawa 1914, s. 24; dla 1911 r. – *Kalendarz Zagłębia Dąbrowskiego na rok przestępny 1912*, Sosnowiec 1911, s. 118; dla 1913 r. – *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego z uwzględnieniem innych ziem polskich. Rok 1915*, red. E. Strassburger, Warszawa 1916, s. 18.

Tabela 4. Struktura wyznaniowa ludności w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1864–1913 (w %)

Religia	1864	1867	1889	1891	1898	1906	1909	1911	1913
rzymsko-katolicka	88,5	90,2	90,1	90,1	88,7	81,3	79,4	81,8	78,9
mojżeszowa	11,2	9,3	9,6	9,6	10,5	15,1	16,0	13,2	16,0
prawosławna	0,3	0,1	0,1	0,1	0,3	1,0	1,6	1,0	1,0
inne		–	0,2	0,2	–	0,0		0,6	0,5
ewangelickie		0,4			0,5	2,6	3,0	3,4	3,6

Źródła: zob. Tabela 3.

W literaturze spotyka się przypuszczenie, że po wybuchu wojny celnej między Rosją a Niemcami w 1877 r. oraz zakładaniu wówczas przedsiębiorstw w Zagłębiu Dąbrowskim przez burżuazję głównie z Górnego Śląska i Saksonii nastąpiła imigracja kadry inżynieryjno-technicznej i średniego personelu fabrycznego z obu części Cesarstwa Niemieckiego²⁰. W dużej części przybysze ci byłiby wiernymi kościołów ewangelickich. Hipotezy te nie znajdują potwierdzenia w dostępnych źródłach. Wzrost liczby ewangelików do 1891 r. był niewielki (Tabela 3 i 4). Przyczyn tego stanu rzeczy szukać należy w stosunkowo niskim poziomie technologicznym i organizacyjnym przedsiębiorstw przemysłowych, niewymagających zatrudnienia dużej liczby wykwalifikowanych specjalistów. Jedynie w okresie budowy i rozruchu przedsiębiorstw konieczna była większa liczba inżynierów i techników, z których tylko mała część osiedliła się w Zagłębiu Dąbrowskim, a w części dojeżdżała lub dochodziła do pracy z okolicznych miast i osad Górnego Śląska, głównie na obszar późniejszego Sosnowca. Mimo utworzenia w 1867 r. w Będzinie siedziby władz powiatowych i związanych z nimi instytucji liczba wyznawców prawosławia nie wzrosła znacząco w latach 1864–1891 (Tabela 3 i 4). Instytucje i urzędy administracji rosyjskiej wbrew panującej opinii zatrudniały nieliczny personel.

W latach 1891–1913 nastąpił w Zagłębiu Dąbrowskim wzrost ogólnej liczby mieszkańców o 216%. W poszczególnych grupach religijnych wzrost populacji wiernych wynosił: katolików o 177%, żydów o 427%, prawosławnych o 2892%, a ewangelików aż o 5059%. Rozwijające i modernizujące się na przełomie XIX i XX wieku górnictwo węgla kamiennego, hutnictwo i przemysł potrzebowały dużej liczby pracowników. Zaspokajanie popytu na siłę roboczą nastąpiło wówczas głównie przez imigrację ludności spoza regionu, bowiem możliwości lokalne zostały już wyczerpane w okresie wcześniejszym. Przybywający katolicy pochodzili głównie ze wsi i osad pozostałych powiatów Królestwa Polskiego. Podobne źródło miała imigracja żydowska, a była ona uwarunkowana stale rosnącym zapotrzebowaniem na usługi – handel i rzemiosło. Modernizujący się przemysł wymagał większej liczby inżynierów, techników i personelu

²⁰ *Dąbrowa Górnicza...*, s. 156; J. Jaros, *Narodziny miasta i jego dzieje pod obcym panowaniem*, w: *Sosnowiec. Zarys rozwoju miasta*, red. H. Rechowicz, Warszawa–Kraków 1977, s. 38–39; J. Ziolkowski, *Sosnowiec. Drogi i czynniki rozwoju miasta przemysłowego*, Katowice 1960, s. 38–42, 253; zob. A. Brożek, *Z problematyki kapitału górnośląskiego w górnictwie Zagłębia Dąbrowskiego*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Katowicach”, nr 4, 1958; S. Jasiczek, *Kapitał francuski w przemyśle górniczo-hutniczym Zagłębia Dąbrowskiego*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Planowania i Statystyki” (dalej: ZNSGPiS), nr 15, 1959; tenże, *Kapitał niemiecki w przemyśle górniczo-hutniczym Zagłębia Dąbrowskiego (1880–1914)*, w: ZNSGPiS, nr 12, 1960.

administracyjnego. Spowodowało to napływ specjalistów z Niemiec, w tym głównie z sąsiedniego Górnego Śląska. Do ich imigracji przyczyniły się także w dużym stopniu dwa głębokie kryzysy przeżywane przez gospodarkę niemiecką w latach 1893–1895 i 1904–1906. Międzynarodowy kapitał, dominujący w górnictwie, przemyśle i bankierstwie Zagłębia Dąbrowskiego, potrzebował także pracowników administracyjnych znających języki niemiecki i rosyjski, bowiem region był silnie związany z systemem gospodarczym ówczesnej Europy Środkowo-Wschodniej. Natomiast ludność miejscowa i imigranci z pozostałej części Kongresówki wobec słabo rozwiniętej oświaty nie posługiwali się wymienionymi językami. Powstanie nowych, wielkich osad przemysłowych w regionie (Dąbrowa Górnicza, Sosnowiec i Zawiercie) na przełomie XIX i XX wieku spowodowało konieczność rozbudowy aparatu administracji państwowej, w której dominowali wyznawcy prawosławia. Znaczący wpływ na zwiększenie się ich liczby miały także wydarzenia rewolucyjne w latach 1905–1907, gdy zwiększono kontyngent stacjonującego wojska i policji. Wobec napiętej sytuacji międzynarodowej w Europie Środkowej do 1914 r. i przygranicznego charakteru regionu władze Cesarstwa Rosyjskiego pozostawiły po wygaśnięciu rewolucji rozbudowany aparat przymusu. Pewną rolę we wzroście populacji wiernych Cerkwi Prawosławnej odgrywała jej rola jako religii państwowej Rosji. Ze względów koniunkturalnych mogła ją przyjąć niewielka część społeczeństwa Zagłębia Dąbrowskiego.

Umiędzynarodowienie przemysłu regionu spowodowało zmiany w strukturze wyznaniowej regionu w latach 1891–1913 (Tabela 3 i 4). Udział katolików spadł do 79%, natomiast wzrosły odsetki pozostałych grup wyznaniowych: żydów do 16%, ewangelików do ponad 3%, a prawosławnych do 1%.

W 1906 r. doszło do oficjalnego rozłamu w Kościele Rzymskokatolickim i wyłonienia się z niego mariawitów. Źródła statystyczne uwzględniają ich dopiero od 1909 r. Wówczas w Zagłębiu Dąbrowskim mieszkało 1687 mariawitów (stanowiących 0,5% ogółu ludności), a w 1911 r. – 2258 (0,6%). Największymi ich skupiskami w 1911 r. były Sosnowiec (1279 osób) oraz gminy Rudnik Wielki (634), w tym wieś Gniazdów i Dąbrowa Górnicza (286)²¹. Decydującą rolę w przejściu części katolików na mariawityzm odegrała aktywność i postawy księży nowego kościoła. W latach 1912–1914 nastąpił spadek liczby mariawitów w regionie.

Głównymi skupiskami ludności wyznania mojżeszowego w Zagłębiu Dąbrowskim w 1911 r. były miasta Będzin (24 486) i Sosnowiec (18 012) oraz gminy

²¹ *Kalendarz Zagłębia Dąbrowskiego na rok przestępny 1912*, Sosnowiec 1911, s. 118; *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1913*, red. W. Grabski, Warszawa 1914, s. 47; zob. D. Rosińska, *Mariawici w Zagłębiu Dąbrowskim do 1914 roku*, „Studia Historyczne”, z. 3, Kraków 2000, s. 513-520.

Kromolów (6357), w tym głównie należąca do niej osada Zawiercie, Żarki (4100) i Dąbrowa Górnicza (2329). Najwyższy odsetek wyznawców judaizmu był w: Będzinie (49,9%), Żarkach (33,5%) i Sosnowcu (18,2%). Najwięcej ewangelików mieszkało w Sosnowcu (11 402) oraz gminach olkusko-siewierskiej (620) i Dąbrowie Górniczej (614), gdzie były również najwyższe ich udziały w strukturze mieszkańców, odpowiednio: 11,6%, 2,4% i 2,6%. W tych samych jednostkach administracyjnych znajdowały się największe skupiska prawosławnych. W Sosnowcu mieszkało ich 2137, a w gminie olkusko-siewierskiej – 817 i Dąbrowie Górniczej – 457. Udział wyznawców prawosławia także był najwyższy w tych ośrodkach i wynosił odpowiednio: 2,2%, 3,25 i 1,9%²².

O rozmieszczeniu wiernych kościołów i związków niekatolickich, z wyjątkiem mariawitów, decydowały względy ekonomiczne. Będzin i Żarki stanowiły tradycyjne skupiska ludności żydowskiej, bowiem były one lokalnymi centrami handlowo-rzemieślniczymi. Wielkie jej grupy mieszkały także w dużych osadach miejsko-przemysłowych – Sosnowcu, Zawierciu i Dąbrowie Górniczej. Najwięcej ewangelików i prawosławnych koncentrowało się w uprzemysłowionej części regionu, w mieście Sosnowcu oraz osadach Dąbrowa Górnicza, Strzemieszyce Wielkie i Ząbkowice Będzińskie. Obie ostatnie miejscowości wchodziły w skład gminy olkusko-siewierskiej. Potwierdza to przypuszczenie, że czynni zawodowo ewangelicy i prawosławni byli związani z wielkimi przedsiębiorstwami przemysłowymi, handlowymi i bankami.

W wyniku reformy administracyjnej z lat 1869–1870 aż 8 z 9 miejscowości w Zagłębiu Dąbrowskim utraciło prawa miejskie. Do 1902 r., gdy Sosnowiec stał się miastem, jedynym w regionie był Będzin. Pomimo stosunkowo dużej liczby mieszkańców na obszarach późniejszej Dąbrowy Górniczej i Zawiercia już w końcu XIX wieku rosyjskie władze państwowe nie nadały im statusu miejskiego. W latach 1909–1913 struktura wyznaniowa ludności miejskiej regionu różniła się od struktury wsi (Tabela 5). Dla miast charakterystyczny był niższy, stale spadający udział katolików (około 60%), przy wzroście odsetka wyznawców judaizmu (ok. 28%) i ewangelików (ok. 7-8%). Udział prawosławnych wśród mieszkańców miast był stały (ponad 1%). Natomiast we wsiach dominowali w strukturze wyznaniowej ludności katolicy (ok. 91%). Drugą pod względem udziału grupą byli żydzi (ok. 7%). Odsetek wyznawców pozostałych religii był niewielki²³.

W Będzinie w 2 połowie XIX i na początku XX wieku większość mieszkańców stanowiła ludność wyznania mojżeszowego, z wyjątkiem lat 1897–1909. Ogólna liczba mieszkańców w latach 1867–1911 wzrosła o 847%, natomiast

²² *Kalendarz Zagłębia...*, s. 118.

²³ Zob. Tabela 5.

populacja wyznawców judaizmu wzrosła o 783%, a katolików o około 1003%. Pozostałe grupy wyznaniowe w mieście były nieliczne (Tabela 6 i 7). Śródmieście Będzina było zamieszkane prawie wyłącznie przez ludność żydowską. Katolicy stanowili większość wśród mieszkańców przedmieść o typach osad przemysłowych lub rolniczych. O praktycznie dwuwyznaniowym charakterze miasta decydowały pełnione przez nie funkcje gospodarcze. Będzin był tradycyjnym wielkim centrum handlowo-rzemieślniczym, przy stosunkowo słabo rozwiniętym przemyśle.

Tabela 5. Struktura wyznaniowa ludności w miastach i wsiach Zagłębia Dąbrowskiego w latach 1909–1913 (w %)

Religia	1909		1911		1913	
	miasta	wsie	miasta	wsie	miasta	wsie
rzymskokatolicka	62,8	88,4	60,8	93,8	60,3	90,2
mojżeszowa	27,9	9,5	28,7	4,3	29,1	8,1
ewangelicka	6,5	1,1	8,0	0,8	8,4	0,7
prawosławna	1,9	1,0	1,5	0,7	1,5	0,7
inne	0,9		1,0	0,4	0,7	0,3

Źródła: dla 1909 r. – *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1913*, red. W. Grabski, Warszawa 1914, s. 24, 34; dla 1911 r. – *Kalendarz Zagłębia Dąbrowskiego na rok przestępny 1912*, Sosnowiec 1911, s. 118; dla 1913 r. – *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego z uwzględnieniem innych ziem polskich. Rok 1915*, red. E. Strassburger, Warszawa 1916, s. 18, 48a.

Tabela 6. Ludność Będzina w latach 1867–1911 według wyznania religijnego

Religia	1867	1876	1897	1909	1911
mojżeszowa	3 088	4 467	10 839	22 074	24 486
rzymskokatolicka	2 469	1 313	12 495	22 408	24 070
ewangelicka		25	432	603	389
prawosławna		33		631	153
inne		–			7

Źródła: dla 1867 r. – Archiwum Państwowe w Łodzi, Rząd Gubernialny Piotrkowski – Wydział Administracyjny, sygn. 47, s. 190a; 48, passim; 137, passim; dla 1876 r. – tamże, sygn. 1078, s. 46a, 56; dla 1897 r. – S. Szulc, Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego, Warszawa 1920, s. 162; dla 1909 r. – *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1913*, red. W. Grabski, Warszawa 1914, s. 24; dla 1911 r. – *Kalendarz Zagłębia Dąbrowskiego na rok przestępny 1912*, Sosnowiec 1911, s. 118.

Tabela 7. Struktura wyznaniowa mieszkańców Będzina w latach 1867–1913 (w %)

Religia	1867	1876	1897	1909	1911	1913
mojżeszowa	55,6	76,5	45,6	48,3	49,9	49,8
rzymskokatolicka	44,4	22,5	52,6	49,0	49,0	49,0
ewangelicka		0,4	1,8	1,3	0,8	0,7
prawosławna		0,6		0,3	0,4	
inne		–		1,4	0,0	0,1

Źródła: zob. Tabela 6; dla 1913 r. – *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego z uwzględnieniem innych ziem polskich. Rok 1915*, red. E. Strassburger, Warszawa 1916, s. 48a.

Tabela 8. Ludność Sosnowca w latach 1905–1912 według wyznania religijnego

Religia	1905	1907	1909	1911	1912
rzymskokatolicka	51 442	50 708	64 256	65 837	75 242
mojżeszowa	8 954	11 115	15 646	18 012	21 965
ewangelickie	5 019	5 869	8 738	11 443	13 905
prawosławna	1 181	2 178	2 022	2 137	2 293
inne	17	38	1 112	1 319	1 053

Źródła: dla 1905 r. – Archiwum Państwowe w Katowicach, Akta miasta Sosnowca, sygn. 260, s. 3-4, 29-30; 281, s. 13-14; dla 1907 r. – tamże, sygn. 419, s. 5-6; dla 1909 r. – tamże, sygn. 542, s. 7-8, 38-39; dla 1911 r. – tamże, sygn. 598, s. 27a, 61-62; dla 1912 r. – tamże, sygn. 696, s. 25-26; 699, s. 18.

Tabela 9. Struktura wyznaniowa mieszkańców Sosnowca w latach 1905–1912 (w %)

Religia	1905	1907	1909	1911	1912
rzymskokatolicka	77,2	72,5	70,0	66,7	65,7
mojżeszowa	13,5	15,9	17,1	18,2	19,2
ewangelickie	7,5	8,4	9,5	11,6	12,2
prawosławna	1,8	3,1	2,2	2,2	2,0
inne	0,0	0,1	1,2	1,3	0,9

Źródła: zob. Tabela 8.

Odmiennej charakter posiadał powstały na przełomie XIX i XX wieku Sosnowiec. Był on ponadregionalnym ośrodkiem górnictwa węgla kamiennego, hutnictwa żelaza, różnych gałęzi przemysłu, handlu hurtowego i bankierstwa. W latach 1905–1912 ogólna liczba mieszkańców Sosnowca wzrosła o 72%, przy czym przyrost był zróżnicowany w poszczególnych grupach wyznaniowych. Dla katolików wynosił on 46%, żydów – 145%, ewangelików – 177%, a prawosławnych o 94%. Wśród pozostałych wyznań wzrost sięgał 6094%. Był on głównie spowodowany powstaniem w 1906 r. Kościoła Mariawickiego. Ukształtowanie się nowego Kościoła wpłynęło na zmniejszenie się przyrostu liczby katolików. W 1912 r. 66% mieszkańców stanowili katolicy, 19% wyznawcy judaizmu, 12% członkowie kościołów ewangelickich, 2% prawosławni, a 1% wierni innych kościołów, w tym głównie mariawici. Wśród wiernych kościołów protestanckich występowała znaczna różnorodność. Luteran było 13 118 (94,3% ogółu ewangelików), reformatów – 664 (4,8%), kalwinistów – 69 (0,6%), baptystów – 27 (0,2%) i mennonitów (odłam anabaptystów) – 17 (0,1%). Liczebności poszczególnych odłamów protestantów w latach 1905–1912 rosły. Wśród pozostałych wyznań w 1912 r. mariawitów było 987 (0,8% ogółu mieszkańców), a muzułmanów – 66 (0,1%). Populacja tych pierwszych miała tendencję zmienną. W 1909 r. mieszkało ich w Sosnowcu 1075, a w 1911 r. – 1279. Później nastąpił spadek ich liczby (Tabela 8 i 9)²⁴. Śródmieście na początku XX wieku miało charakter wielowyznaniowy, przy czym katolicy stanowili mniejszość. Dominowali oni natomiast na robotniczych przedmieściach.

Wspomniana reforma administracyjna pozbawiła praw miejskich w Zagłębiu Dąbrowskim prawie wszystkie osady o charakterze lokalnych ośrodków handlowo-rzemieślniczych. Większość ich mieszkańców trudniła się równocześnie uprawą roli. Ogólna liczba mieszkańców osad w latach 1867–1897 wzrosła o 64,8% (bez Kromołowa), a w latach 1897–1909 o 45%. W drugim z okresów pokrywał się on z przyrostem liczby katolików. W 1897 i 1909 r. stanowili oni 79% ogółu ludności osad. Z wyjątkiem Kromołowa, Modrzejowa i Żarek odsetek katolików wahał się około 90%. Drugą co do liczebności grupą wyznaniową byli żydzi, których udział sięgał średnio 20%. W latach 1867–1897 ich przyrost w osadach wynosił około 37%, a w latach 1897–1909 – 35%. Największy wzrost liczby wyznawców judaizmu w latach 1867–1897 miał miejsce w Czeladzi i sięgał 469%, a w latach 1897–1909 w Modrzejowie – 329%. Największymi skupiskami ludności wyznania mojżeszowego wśród osad były Kromołów, Modrzejów i Żarki. W nich zamieszkiwał także największy odsetek wyznawców judaizmu (Tabela 10 i 11).

²⁴ APKat, Akta miasta Sosnowca (dalej: AmSos), sygn. 260, s. 3-4, 29-30, 35-36; 281, s. 13-14; 419, s. 5-6; 542, s. 7-8, 38-39; 598, s. 27a, 61-62; 696, s. 25-26; 699, s. 18.

Tabela 10. Ludność miasteczek (osad) w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1867–1909 według wyznania religijnego

Osada	1867		1897			1909		
	chrześcijanie	żydzi	katolicy	żydzi	inni	katolicy	żydzi	inni
Czeladź	1 812	62	5 625	353		7 086	442	84
Koziegłowy	1 932	43	1 880	206	15	2 717	203	134
Kromołów	?	?	1 652	500	3	2 480	532	32
Modrzejów	60	438	911	401	46	1 558	1 720	153
Mrzygłód	1 100	144	1 084	89		1 720	156	22
Siewierz	1 702	59	1 888	199		2 583	253	6
Włodowice	919	141	1 099	115		1 730	336	1
Żarki	1 468	2 339	1 507	2 559	7	2 839	2 327	32

Źródła: dla 1867 r. – Archiwum Państwowe w Łodzi, Rząd Gubernialny Piotrkowski – Wydział Administracyjny, sygn. 47, s. 99a-101a, 190a; 48, passim; 137, passim; dla 1897 r. – S. Szulc, *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920, s. 162-163; dla 1909 r. – Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1913, red. W. Grabski, Warszawa 1914, s. 36-37.

Tabela 11. Struktura wyznaniowa mieszkańców miasteczek (osad) w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1867–1909 (w %)

Osada	1867		1897			1909		
	chrześcijanie	żydzi	katolicy	żydzi	inni	katolicy	żydzi	inni
Czeladź	96,7	3,3	94,1	5,9		93,1	5,8	1,1
Koziegłowy	97,8	2,2	89,5	9,8	0,7	89,0	6,6	4,4
Kromołów	?	?	76,7	23,2	0,1	81,5	17,5	1,0
Modrzejów	12,0	88,0	67,1	29,5	3,4	45,4	50,1	4,5
Mrzygłód	88,4	11,6	92,4	7,6		90,6	8,2	1,2
Siewierz	96,6	3,4	90,5	9,5		90,8	9,0	0,2
Włodowice	86,7	13,3	90,5	9,5		83,7	16,3	0,0
Żarki	38,6	61,4	37,0	62,8	0,2	54,6	44,8	0,6

Źródła: zob. Tabela 10.

Do wybuchu I wojny światowej osady zachowały swe tradycyjne funkcje ekonomiczne. Ich rozwój gospodarczy i demograficzny był hamowany przez powstanie w Zagłębiu Dąbrowskim na przełomie XIX i XX wieku dużych ośrodków przemysłowych (Myszków, Dąbrowa Górnicza) i przemysłowo-handlowych (Sosnowiec, Zawiercie). Wzrost liczby mieszkańców Czeladzi, w tym także żydów, był następstwem powstania w niej kopalń węgla kamiennego. Modrzejów leżący na pograniczu rosyjsko-austriacko-niemieckim był ważnym ośrodkiem handlu przygranicznego, w którym znaczący udział posiadali wyznawcy judaizmu.

Pewien wpływ na strukturę wyznaniową ludności regionu miały zmiany przynależności do poszczególnych kościołów i związków wyznaniowych przez jej część. Największe rozmiary przybrała konwersja w latach 1906–1911, gdy ponad 2 tysiące katolików przeszło na mariawityzm. Jednak później nastąpił proces powrotu ich części na łono Kościoła Rzymskokatolickiego. Z fragmentarycznych danych wynika, że już na początku 1910 r. w Dąbrowie Górniczej uczyniło to 6 osób (4 mężczyzn i 2 kobiety)²⁵. Mariawityzm był atrakcyjny dla ubogiej, sfrustrowanej ludności, sięgając w swej doktrynie do pierwotnego chrześcijaństwa. Jednak brak szybkiego spełnienia nowych zasad w życiu, a także nacisk katolickiego otoczenia powodował, że część wiernych powracała do swej pierwotnej religii.

Poza kwestią mariawicką potwierdzonym źródłowo kierunkiem zmiany wyznania w Zagłębiu Dąbrowskim w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku było także przechodzenie na katolicyzm przez wyznawców judaizmu. Zmiana religii musiała być zatwierdzona przez władze państwowe, które wymagały od zainteresowanych pełnoletności lub zgody rodziców.

Pierwsza informacja o konwersji żydów na katolicyzm w tym czasie pochodzi z 1877 r., a dotyczyła żydówki z Huty Bankowej (późniejsza dzielnica Dąbrowy Górniczej). Wyznawcy religii mojżeszowej przyjmowali katolicyzm w latach: 1893 (Sosnowiec – mężczyzna), 1899 (Żarki – kobieta), 1900 (Dąbrowa Górnicza – mężczyzna, Sosnowiec – kobieta, Żarki – mężczyzna), 1901 (Dąbrowa Górnicza – dwóch mężczyzn), 1902 (Włodowice – kobieta), 1913 (Będzin – kobieta) i 1914 (Sosnowiec – mężczyzna i dwie kobiety). W 1903 r. w Sosnowcu na katolicyzm przeszła muzułmanka. W świetle tych fragmentarycznych i niepełnych danych trudno ocenić przyczyny konwersji. Z uwagi na młody wiek zainteresowanych można przypuszczać, że łączyła się ona z chęcią zawarcia małżeństwa z katolickim partnerem. W 1914 r. w Sosnowcu przedstawiciel kadry technicznej, inżynier Jerzy Blej wraz z żoną i córką przyjął religię rzymskokatolicką. W tym przypadku mogła

²⁵ APKat, Akta miasta Dąbrowy Górniczej (dalej: AmDąb), sygn. 121, s. 45-50, 54-55.

decydować strona towarzyska, bowiem zjawiskiem typowym dla społeczeństwa Królestwa Polskiego w XIX i na początku XX wieku był antysemityzm. W Dąbrowie Górniczej pewną rolę w przechodzeniu na katolicyzm przez mariawitów i wyznawców judaizmu odegrała działalność ks. Grzegorza Augustynika²⁶.

W latach 1864–1914 w Zagłębiu Dąbrowskim konwersji na katolicyzm dokonało także około 250 protestantów. Dla przykładu: w 1881 r. katolicyzm przyjęło 11 protestantów (Będzin – 2, Gołonóg – 1, Grodziec – 4, Kromołów – 2, Niegowonice – 1, Zagórze – 1), w 1884 r. – 13 (Będzin – 1, Czeladź – 3, Kromołów – 4, Mrzygłód – 1, Siemonia – 1, Zagórze – 3), 1901 r. – 20 (Będzin – 2, Dąbrowa Górnicza – 1, Gołonóg – 5, Siewierz – 1, Sosnowiec – 11), 1902 r. – 12 (Będzin – 1, Dąbrowa Górnicza – 1, Sosnowiec – 10), a w 1910 r. – 35 (Kromołów – 34, Sosnowiec – 1). Najczęściej przyczyną konwersji była chęć zawarcia małżeństwa z katolickim partnerem. W 1868 r. w Wojkowicach Kościelnych na katolicyzm przeszła ewangeliczka, gdyż chciała umrzeć w wierze przodków. W 1883 r. w Będzinie pod wpływem macochy, która była katoliczką, na tę wiarę przeszło troje małoletnich dzieci. Innym powodem konwersji była prawdopodobnie asymilacja wśród katolików²⁷.

W Zagłębiu Dąbrowskim zdarzały się także przypadki konwersji na prawosławie. Dane na ten temat są w źródłach fragmentaryczne i nie można określić skali zjawiska. W 1891 r. tę religię przyjął 1 wyznawca judaizmu i 5 kobiet wyznania katolickiego; w 1892 r. – 9 katolików i 2 ewangelików; w 1893 r. – 2 osoby; w 1894 r. – 6 osób; w 1895 r. – 6 osób; w 1896 r. – 10 osób; w 1897 r. – 3 osoby; w 1898 r. – 10 osób; a w 1899 r. – 4 osoby²⁸. Przyczyny były prawdopodobnie podobne jak w konwersji na katolicyzm. Część osób mogła to jednak uczynić ze względów koniunkturalnych – chęci pozyskania przychylności rosyjskich władz państwowych.

Brak źródeł dotyczących struktury społeczno-zawodowej poszczególnych grup wyznaniowych ludności w całym Zagłębiu Dąbrowskim w 2 połowie XIX i na początku XX wieku zmusza do przypuszczeń. Podobnie postąpili dwaj autorzy monografii dziejów Sosnowca²⁹.

²⁶ APŁódź, RGP-Adm, sygn. 6333, s. 2, 16, 20, 32; 6546, s. 9, 21-22, 27-28; 6710, s. 2, 6, 9-11, 25, 64; 6965, s. 54-55; 8618, b.p.; 8784, b.p.; 8843, b.p.; 9116, s. 25, 27.

²⁷ Archiwum Diecezjalne w Kielcach, Akta Konsystorskie Akatolików 1854–1897, sygn. OJ-10/3, b.p.; tamże, Akta Konsystorskie Akatolików 1897–1929, sygn. OJ-10/4, b.p.; Obliczenia własne.

²⁸ J. Lewickij, *Kronika Sosnowieckiej Cerkwi Prawosławnej w latach 1890–1899 pod wezwaniem świętych męczennic: Wiery, Nadzieży i Ljubwi w Eparchii (Diecezji) Chełmsko-Warszawskiej*, „Magazyn. Ekspres Zagłębiowski” R. VI, nr 1 (62), 1995, s. 34; tenże, *Kronika Sosnowieckiej Cerkwi Prawosławnej pod wezwaniem świętych męczennic: Wiery, Nadzieży i Ljubwi w Eparchii (Diecezji) Chełmsko-Warszawskiej w latach 1890–1899*, „Magazyn. Ekspres Zagłębiowski” R. VI, nr 2 (63), 1995, s. 18-21.

²⁹ J. Jaros, *Narodziny miasta...*, s. 48-50; J. Ziółkowski, *Sosnowiec...*, s. 223, 258-262.

Wśród katolików w połowie XIX wieku w regionie dominowali chłopci. Po ich uwłaszczeniu i wraz z rozwojem górnictwa i przemysłu rosła liczba robotników. Część chłopów łączyła zajęcia na roli z pracą w kopalniach, hutach, fabrykach lub majątkach ziemskich. Dopiero w końcu XIX wieku wraz z przyspieszonym rozwojem i modernizacją przemysłu w regionie ukształtowała się stosunkowo liczna warstwa ludzi utrzymujących się tylko z najemnej pracy fizycznej. Niewielka grupa katolików była handlowcami lub rzemieślnikami. W przypadku tych drugich dominowali rzemieślnicy wiejscy, nienatrafiający na znaczną konkurencję. Brak lub niskie wykształcenie oraz nieposiadanie odpowiedniej praktyki uniemożliwiało wiernym Kościoła Rzymskokatolickiego obejmowanie posad jako średni lub wyższy personel techniczno-inżynierski lub administracyjny w przedsiębiorstwach. Także z tych powodów oraz małej liczby etatów nie znajdowali oni zatrudnienia w administracji państwowej i oświacie. Nieliczni byli także wśród katolików przedstawiciele wolnych zawodów. Kariera społeczna łączyła się dla części synów chłopów, a w mniejszym stopniu robotników, ze wstąpieniem do stanu duchownego. Brak dostatecznej ilości kapitału powodował, że praktycznie wśród wielkiej burżuazji Zagłębia Dąbrowskiego nie było katolików. Po 1864 r. liczna stała się także w tej grupie wyznaniowej warstwa właścicieli majątków ziemskich.

W początkowej fazie kapitalizmu wśród ludności wyznania mojżeszowego dominowali handlarze i rzemieślnicy. W Modrzejowie w 1866 r. 45,6% czynnych zawodowo wyznawców judaizmu utrzymywało się z handlu, 44,6% z rzemiosła, a 5,4% inwestowało w średniej wielkości przedsiębiorstwa³⁰. Brak chętnych do pracy w kopalniach wśród chrześcijan, a także stosunkowo dobre zarobki spowodowały podejmowanie przez młodych żydów pracy w górnictwie węglowym³¹. Jednak rozwojowi warstwy robotniczej wśród ludności wyznania mojżeszowego wówczas, jak i później nie sprzyjały przepisy religijne. Zakłady przemysłowe i kopalnie w Zagłębiu Dąbrowskim były w większości własnością chrześcijan, a produkcja w nich była prowadzona w soboty i inne dni świąteczne żydów. Dlatego robotnicy tej grupy religijnej zatrudniali się z reguły w warsztatach rzemieślniczych, fabrykach i przedsiębiorstwach handlowych, które były własnością współwyznawców.

W drugiej połowie XIX wieku wraz z rozwojem produkcji przemysłowej, handlu hurtowego i komunikacji kolejowej gwałtownemu zmniejszeniu liczebności uległa warstwa rzemieślników żydowskich. Produkowane przez nich wyroby nie mogły konkurować na rynku z towarami fabrycznymi pod względem ceny i jakości. Struktura zawodowa ludności żydowskiej w gminie Górniczej (bez osady Modrzejów) z lat 1893–1898 wskazuje na dominację handlarzy, których udział sięgał 60%. Rzemiosło było źródłem utrzymania 25% wyznawców judaizmu,

³⁰ APKat, Akta gminy Zagórze (dalej: AgZag), sygn. 18, 78, *passim*.

³¹ J. Jaros, *Wiadomości o Żydach...*, s. 92.

a robotnicy stanowili 8%. Rozwój przemysłu i wielkiego handlu sprzyjał pojawieniu się grupy lokalnych przewoźników (4%). Do różnych kategorii burżuazji można zaliczyć około 3% ludności wyznania mojżeszowego³².

Na początku XX wieku w dużych skupiskach ludności żydowskiej pojawiła się grupa przedstawicieli wolnych zawodów.

Żydowscy przemysłowcy w regionie wywodzili się spośród warstwy bogatych kupców. Do 1892 r. zajmowanie się przez nich górnictwem uniemożliwiało ustawodawstwo rosyjskie. Burżuazja wyznania mojżeszowego inwestowała w przemysł spożywczy, chemiczny, metalowy, a głównie w handel hurtowy³³.

Napływający do Zagłębia Dąbrowskiego ewangelicy podejmowali pracę w przedsiębiorstwach górniczych i przemysłowych jako średni i niższy personel techniczno-inżynierski i administracyjny. Potwierdzają to fragmentaryczne informacje z obszaru gminy Zagórze z lat 1864–1872 i olkusko-siewierskiej z 1886 r.³⁴ Stosunkowo znaczny odsetek wśród ewangelików stanowili właściciele kopalń i zakładów przemysłowych. Wraz z szybkim rozwojem i modernizacją przemysłu w końcu XIX wieku rósł napływ wiernych kościołów protestanckich i zmieniała się ich struktura społeczno-zawodowa. Zwiększał się udział wykwalifikowanych robotników, bowiem potrzebował ich zmodernizowany przemysł. Na zmianę struktury wskazują spisy wiernych Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Dąbrowie Górniczej z lat 1912 i 1914³⁵.

W literaturze przyjmuje się, że prawosławni w regionie byli pracownikami administracji państwowej i oświaty. Jednak ich koncentracja w uprzemysłowionym rejonie Zagłębia Dąbrowskiego wskazuje, że część pracowała w kopalniach i fabrykach jako kadra administracyjna i techniczno-inżynierska. O ich zatrudnianiu przez właścicieli mogły decydować względy koniunkturalne – chęć pozyskania sympatii władz państwowych³⁶.

Wśród mariawitów w regionie dominowała ludność uboga. W miastach byli to niedawni przybysze ze wsi, którzy w zetknięciu z trudnymi warunkami życia w nowych warunkach czuli silne wyobcowanie. Wobec niskich kwalifikacji wykonywali oni ciężkie prace fizyczne i byli narażeni na bezrobocie. We wsiach mariawitami byli z reguły małorolni i bezrolni chłopcy³⁷.

³² APKat, AmDąb, sygn. 50, s. 13-35, 59-61; 51, s. 6-30; 66, passim.

³³ Zob. W. Jaworski, *Żydzi...*, s. 37-39.

³⁴ APKat, AgZag, sygn. 18, s. 59, 66, 96-97, 107-108; 26, s. 1-53, 61, 64, 81-122; 76, s. 124-152; 77, s. 2-9; tamże, Akta gminy olkusko-siewierskiej, sygn. 23, s. 148-149, 150-151.

³⁵ APŁódź, RGP-Adm, sygn. 8548, b.p.

³⁶ J. Jaros, *Narodziny miasta...*, s. 49-50; J. Ziółkowski, *Sosnowiec...*, s. 262.

³⁷ *Kalendarz Mariawicki na rok zwyczajny 1908*, Łódź 1908, s. 144; *Kalendarz Mariawicki na rok zwyczajny 1909*, Łódź 1909, s. 159-161, 163-164; *Kalendarz Mariawicki na rok zwyczajny 1910*, Łódź 1910, s. 117, 123.

Ludność Zagłębia Dąbrowskiego do połowy XIX wieku zachowała charakter dwuwyznaniowy. Dominowali katolicy, a mniejszość stanowili wyznawcy judaizmu. W połowie XVI wieku część chrześcijan przeszła na kalwinizm, ale pod koniec tego stulecia powrócili oni na łono Kościoła Rzymskokatolickiego. W pierwszej połowie XIX wieku pojawili się wierni kościołów protestanckich i prawosławnego, ale ich udział w strukturze ludności był niewielki. W połowie XIX wieku katolicy stanowili ponad 88% ogółu mieszkańców Zagłębia Dąbrowskiego. Od przełomu XIX i XX wieku ich udział zaczął maleć i w 1913 r. sięgał 79%. Odsetek żydów w tym czasie wzrósł z 11 do 16%. Rosnące były również w strukturze mieszkańców regionu udziały prawosławnych – 1% i protestantów – 3,5%. Po rozłamie w Kościele katolickim w 1906 r. pojawiła się w regionie grupa mariawitów, którzy stanowili około 0,5% ogółu mieszkańców.

BIBLIOGRAFIA

Archiwalia

Archiwum Diecezjalne w Kielcach

Akta Konsystorskie Akatolików 1854–1897, sygn. OJ-10/3.

Akta Konsystorskie Akatolików 1897–1929, sygn. OJ-10/4.

Wykazy statystyczne wg dekanatów (1899–1909), sygn. OD-9/14.

Archiwum Państwowe w Katowicach

Akta gminy olkusko-siewierskiej, sygn. 23.

Akta gminy Siewierz, sygn. 100.

Akta gminy Zagórze, sygn. 18, 26, 76, 77, 78.

Akta miasta Będzina, sygn. 20, 21.

Akta miasta Dąbrowy Górniczej, sygn. 50, 51, 66, 121.

Akta miasta Sosnowca, sygn. 260, 281, 419, 542, 598, 696, 699.

Archiwum Państwowe w Łodzi

Rząd Gubernialny Piotrkowski – Wydział Administracyjny, sygn. 47, 48, 137, 1078, 6333, 6546, 6710, 6965, 8548, 8618, 8784, 8843, 9116.

Źródła drukowane

Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*, t. 2, Warszawa 1885.

Czuczynski A., *Spis Żydów województwa krakowskiego z r. 1765*, w: *Archiwum Komisji Historycznej*, t. 8, Kraków 1898.

- Elenchus universi venerabilis cleri saecularis et regularis eius partis Dioecesos Kielcensio-Cracoviensis que in Regno Poloniae sita est. Pro anno Domini 1864*, b.m.r.
- Encyklopedia Powszechna*, wyd. S. Orgelbrand, t. 16, Warszawa 1864.
- Encyklopedia Powszechna*, wyd. S. Orgelbrand, t. 27, Warszawa 1867.
- Horn M., *Regesty dokumentów i ekscerpty z Metryki Koronnej do historii Żydów w Polsce 1697–1795*, t. 1 *Czasy saskie (1697–1763)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984; t. 2 *Rządy Stanisława Augusta (1764–1795)*, cz. 1 (1764–1779), Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988; cz. 2 (1780–1794), Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988.
- Kalendarz Mariawicki na rok zwyczajny 1908*, Łódź 1908.
- Kalendarz Mariawicki na rok zwyczajny 1909*, Łódź 1909.
- Kalendarz Mariawicki na rok zwyczajny 1910*, Łódź 1910.
- Kalendarz wydany przez Obserwatorium Astronomiczne Warszawskie na rok zwyczajny 1858*, Warszawa 1858.
- Kalendarz Zagłębia Dąbrowskiego na rok przestępny 1912*, Sosnowiec 1911.
- Kleczyński A., *Spis ludności diecezji krakowskiej z r. 1787*, w: *Archiwum Komisji Historycznej Historycznej*, t. 7, Kraków 1894.
- Kumor B., *Spis ludności diecezji krakowskiej prymasa Michała Jerzego Poniatowskiego z 1787 roku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 37, Lublin 1978.
- Lewickij J., *Kronika Sosnowieckiej Cerkwi Prawosławnej w latach 1890–1899 pod wezwaniem świętych męczennic: Wiery, Nadzieży i Ljubwi w Eparchii (Diecezji) Chełmsko-Warszawskiej*, „Magazyn. Ekspres Zagłębiowski”, R. VI, nr 1 (62), 1995.
- Lewickij J., *Kronika Sosnowieckiej Cerkwi Prawosławnej pod wezwaniem świętych męczennic: Wiery, Nadzieży i Ljubwi w Eparchii (Diecezji) Chełmsko-Warszawskiej w latach 1890–1899*, „Magazyn. Ekspres Zagłębiowski”, R. VI, nr 2 (63), 1995.
- Lustracja województwa krakowskiego 1564 r.*, cz. 1, wyd. J. Małecki, Warszawa 1962.
- Materiały do słownika historyczno-geograficznego województwa krakowskiego w dobie sejmów czteroletniego (1788–1792)*, z. 1, red. W. Semkowicz, Kraków 1939; z. 2, red. W. Semkowicz, Warszawa–Wrocław–Kraków 1960.
- Obzor Pietrkowskiej Gubernii za 1889 god*, Piotrków 1890.
- Obzor Pietrkowskiej Gubernii za 1891 god*, Piotrków b.r.
- Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1913*, red. W. Grabski, Warszawa 1914.
- Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego z uwzględnieniem innych ziem polskich. Rok 1915*, red. E. Strassburger, Warszawa 1916.
- Rodecki F., *Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*, Warszawa 1830.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1, Warszawa 1880.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 4, Warszawa 1883.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 13, Warszawa 1893.
- Trudy Warszawskiego Statistycznego Komiteta*, wypusk XXVI, Warszawa 1906.
- Wiślicki M.J., *Opis Królestwa Polskiego pod względem historycznym, statystycznym, fabrycznym, handlowym, zwyczajowym i obyczajowym*, t. 2, Warszawa 1850.

Prasa

„Przegląd Katolicki”, nr 3 (20 stycznia), 1876.

Książki i artykuły

- Bajer K., *Przemysł włókienniczy na ziemiach polskich od początku XIX w. do 1939 r.*, Łódź 1958.
- Błaszczyk W., *Będzin przez wieki*, Poznań 1982.
- Brożek A., *Z problematyki kapitału górnośląskiego w górnictwie Zagłębia Dąbrowskiego*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Katowicach”, nr 4, 1958.
- Czempas J., *Żydzi na Nowym Śląsku (1795–1807)*, Katowice 1990.
- Dąbrowa Górnicza. *Zarys rozwoju miasta*, red. W. Długoborski, Katowice 1976.
- Długoborski W., *Więź ekonomiczna między Zagłębiami Górnośląskim a Dąbrowskim w epoce kapitalizmu (do 1877 roku)*, Katowice 1972.
- Eisenbach A., *Mobilność terytorialna ludności żydowskiej w Królestwie Polskim*, w: *Spółczesność Królestwa Polskiego*, t. 2, red. W. Kula, Warszawa 1966.
- Gąsiorowska N., *Górnictwo i hutnictwo w Królestwie Polskim 1815–1830*, Warszawa 1963.
- Gąsiorowska N., *Górnicy i hutnicy w Królestwie Polskim 1864–1866*, Warszawa 1957.
- Jaros J., *Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnośląskim do 1914 roku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965.
- Jaros J., *Narodziny miasta i jego dzieje pod obcym panowaniem*, w: *Sosnowiec. Zarys rozwoju miasta*, red. H. Rechowicz, Warszawa–Kraków 1977.
- Jaros J., *Wiadomości o Żydach czynnych w polskim przemyśle węglowym*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, nr 3 (35), 1960.
- Jasiczek S., *Kapitał francuski w przemyśle górniczo-hutniczym Zagłębia Dąbrowskiego*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Planowania i Statystyki”, nr 15, 1959.
- Jasiczek S., *Kapitał niemiecki w przemyśle górniczo-hutniczym Zagłębia Dąbrowskiego (1880–1914)*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Planowania i Statystyki”, nr 12, 1960, Warszawa.
- Jaworski W., *Żydowskie gminy wyznaniowe w Zagłębiu Dąbrowskim*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, nr 1-2 (145-146), 1988.
- Jaworski W., *Żydzi w Zagłębiu Dąbrowskim do 1939 roku*, „Zeszyty Zagłębiowskie”, nr 2, 1986.
- Jedlicki J., *Nieudana próba kapitalistycznej industrializacji. Analiza państwowego gospodarstwa przemysłowego w Królestwie Polskim w XIX w.*, Warszawa 1964.
- Jedlicki J., *O efektywności państwowych inwestycji w Królestwie Polskim*, w: *Ekonomika górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim 1831–1864*, Warszawa 1958.
- Jezierski J., *Niektóre problemy rozwoju hutnictwa żelaznego w Królestwie Polskim (1864–1910)*, w: *Ekonomika górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim 1864–1910*, Warszawa 1961.
- Kantor-Mirski M., *Z przeszłości Zagłębia Dąbrowskiego i okolic. Szkice monograficzne*, t. 1, Sosnowiec 1931; t. 2, Sosnowiec 1932; t. 3, Sosnowiec 1933.

- Kiryk J., Rajman J., *Miasta ziemi siewierskiej*, w: *Siewierz. Czeladź. Koziegłowy. Studia i materiały z dziejów Siewierza i Księstwa Siewierskiego*, red. F. Kiryk, Katowice 1994.
- Kneifel E., *Die evangelisch augsburgischen Gemeiden in Polen 1555–1939. Eine Parochialgeschichte in Einzeldarstellungen*, München b.r.
- Kołodziejczyk R., *Piotr Steinkeller. Kupiec i przemysłowiec 1799–1854*, Warszawa 1963.
- Kołodziejczyk R., *Zakłady budowy maszyn w Żarkach – przyczynek do działalności Piotra Steinkellera*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 21, Poznań 1960.
- Kopec J., *800-lecie Parafii pod wezwaniem św. Mikołaja biskupa wyznawcy w Krompolowie*, Krompolów 1993.
- Kowalska S., *Zagadnienie siły roboczej w górnictwie i hutnictwie rządowym w Królestwie*, w: *Ekonomika górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim 1831–1864*, Warszawa 1958.
- Krukowski J., *Oświata i szkolnictwo*, w: *Siewierz. Czeladź. Koziegłowy. Studia i materiały z dziejów Siewierza i Księstwa Siewierskiego*, red. F. Kiryk, Katowice 1994.
- Leszczyński A., *Zarys dziejów żareckich Żydów (1741–1942)*, w: *Szkice z dziejów Żarek*, red. H. Rola, Katowice 1984.
- Orłowski M., *Żelazny przemysł hutniczy na ziemiach polskich do roku 1914*, Warszawa 1931.
- Piesowicz K., *Zakłady górnicze w Sielcach (Monografia przemysłu dworskiego w połowie XIX w.)*, w: *Ekonomika górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim 1840–1910*, Warszawa 1961.
- Rosenthal F., *Najstarsze osiedla żydowskie na Śląsku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce”, nr 2 (34), 1960.
- Rosińska D., *Mariawici w Zagłębiu Dąbrowskim do 1914 roku*, „Studia Historyczne”, z. 3, 2000.
- Rosińska D., *Kościół protestancki w Zagłębiu Dąbrowskim (do 1914 roku)*, „Studia Historyczne”, z. 2, 2010.
- Rosińska D., *Struktura Kościoła prawosławnego w Zagłębiu Dąbrowskim do I wojny światowej*, „Świętokrzyskie Studia Archiwalno-Historyczne”, t. X, 2021.
- Szulc S., *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920.
- Wasiutyński B., *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX. Studium statystyczne*, Warszawa 1930.
- Wiśniewski J., *Diecezja częstochowska. Opis historyczny kościołów i zabytków w dekanatach będzińskim, dąbrowskim, sączewskim, zawierckim, żareckim oraz parafii Olstyn, Mariówka Opoczyńska* 1936.
- Wiśniewski J., *Włodowice. Szkic historyczny miasta i kościoła*, Mariówka Opoczyńska 1937.
- Ziółkowski J., *Sosnowiec. Drogi i czynniki rozwoju miasta przemysłowego*, Katowice 1960.